

“Eén ding is duidelijk: we hebben politiek leiderschap nodig om ons door deze verwarrende tijden te loodsen. [...] Als je grote veranderingen voorzichtig en geleidelijk doorvoert, hebben ze vaak meer kans van slagen dan als je ze met een big bang probeert.

→ Hans de Bruijn, hoogleraar bestuurskunde TU-Delft (2015)

(Be)sturen in het Groene Hart

Het Groene Hart gaat iedereen aan. Natuurlijk allereerst de bewoners, werknemers en bezoekers van het Groene Hart die er baat bij hebben dat de kwaliteit van hun directe leefomgeving om er prettig en veilig te wonen, werken en recreëren hoog blijft. Maar het gaat ook alle Nederlanders aan als het gaat om het behoud van de historisch-culturele waarde van een iconisch landschap (met de typisch Hollandse slagenverkaveling), het versterken van de aanwezige internationaal erkende natuurwaarde, én het terugdringen van een aanzienlijke CO₂-uitstoot door veenoxidatie. In het Groene Hart is het besef aanwezig dat bodemdaling in de veengebieden een probleem is dat om krachtig bestuurlijk optreden vraagt. Ontwikkelingen als een veranderend klimaat en een toenemende woningbehoefte in de veengebieden kunnen mogelijk op termijn de bodemdaling versterken en de bijhorende kosten voor bodembeheer en van noodzakelijke maatregelen (zoals het tegengaan van funderingsproblemen en verzakking van wegen, sluisen) verhogen. Het landschap van het Groene Hart is continu in verandering, dat is niet tegen te houden. Niets doen leidt zeer waarschijnlijk tot hoge kosten en tot het verdwijnen van de zo gewaardeerde kwaliteiten die het Groene Hart aantrekkelijk en uniek maken. De vraag waar bestuurders voor staan is niet óf het huidige beleid voor de veengebieden in het Groene Hart moet veranderen, maar wat de opties zijn om deze veranderingen en ontwikkelingen op korte en middellange termijn te sturen in de gewenste richting. Op strategisch niveau zullen keuzes moeten worden gemaakt en moeten vervolgstappen worden gezet, bijvoorbeeld in de vorm van uitvoeringsafspraken. In veel gevallen is de kennis al aanwezig is om kernkwaliteiten van het Groene Hart te behouden en kosten te vermijden door oplossingen voor diverse opgaven in een gebied te combineren.

In het gebied zelf hebben allerlei partijen geïnvesteerd in projecten en experimenten om bodemdaling tegen te gaan (zoals flexibel peilbeheer en verwerving en inrichting van natte gebieden). De resultaten van deze projecten zijn vaak positief (Bekers Advies 2015), maar zijn voornamelijk lokaal oplossingsgericht, met weinig samenhang met de bovenregionale opgaven. De laatste jaren wordt het succes van deze investeringen enigszins overschaduwed door de negatieve gevolgen van de economische crisis en de stagnerende woningmarkt en daaruit volgende bezuinigingen op de kosten van voorgestelde (beleids)maatregelen door overheden en bedrijven. Projecten vallen stil of stagneren. Met als resultaat dat het vertrouwen van stakeholders afneemt omdat

gemaakte afspraken niet (kunnen) worden nagekomen (Stuurgroep Nationale Landschappen Groene Hart 2012). Ondertussen staat de tijd niet stil en verdwijnen de opgaven niet vanzelf. Integendeel.

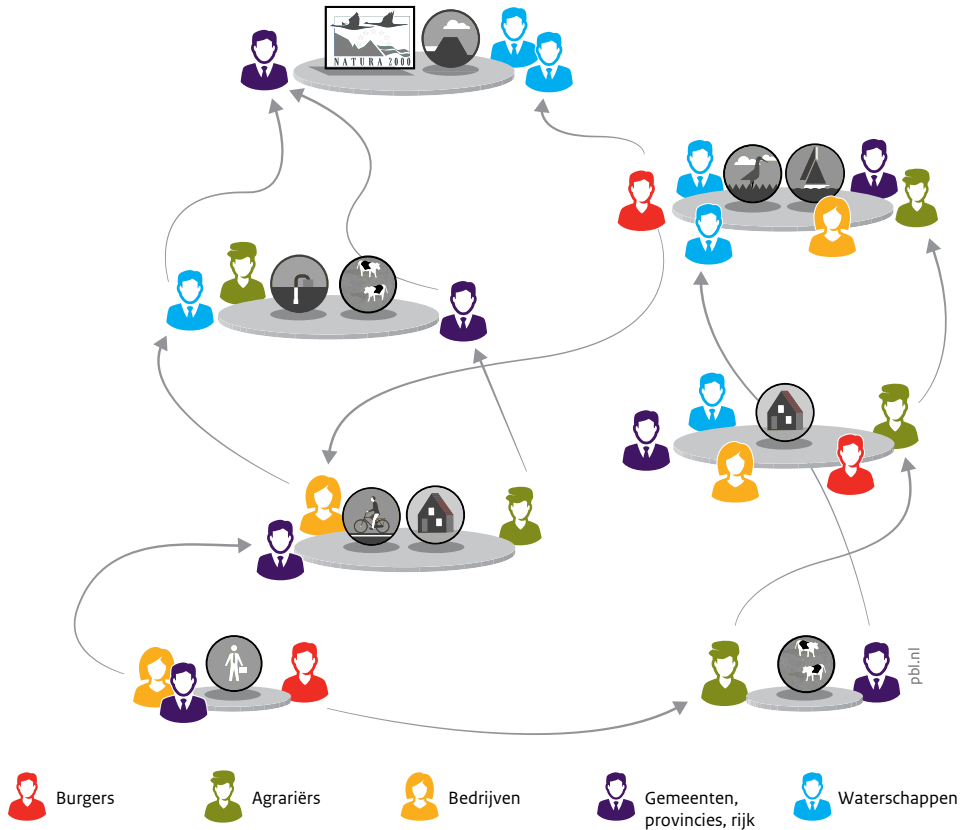
Na decennia van nationale sturing zijn de regionale partijen als gevolg van het decentralisatiebeleid sinds enkele jaren zelf aan zet; ze moeten nu zelf de koers uitstippelen voor het Groene Hart als geheel. Initiatieven van lokale partijen in het gebied kunnen bijdragen aan een kwalitatief hoogwaardige ontwikkeling van het Groene Hart. Daarvoor is het wel nodig dat ze over gemeente- en sectorgrenzen heen kijken; samenwerking is gewenst tussen overheden, bedrijven, boeren, burgers en maatschappelijke organisaties. Lokale overheden (gemeenten en waterschappen) zullen op bovenlokaal niveau strategische keuzes moeten maken voor het omgaan met bodemdaling en andere opgaven in de veengebieden in het Groene Hart. Een perspectief, een stip aan de horizon, kan de partijen helpen hun initiatieven zodanig vorm te geven dat ze aansluiten in de aanpak van de bovenregionale opgaven. Om samenwerking en een bovenlokale aanpak te bevorderen heeft de Stuurgroep Nationaal Landschap Groene Hart de laatste jaren geïnvesteerd in een netwerk van bestuurlijke en maatschappelijke partijen en in de uitwisseling van kennis en kunde. ‘De grote opgaven in het Groene Hart zijn alleen aan te pakken in samenwerking met het bedrijfsleven, de kenniscentra, maatschappelijke organisaties en overheden uit het gebied’, aldus de Stuurgroep (2015). Ze maakt zich sterk voor meer strategisch handelen van bestuurders op het bovenregionale Groene Hart-niveau. Het initiatief van gemeenten voor de zogenoemde bestuurlijke tafels lijkt hiervoor een werkbare en perspectiefvolle vorm, waarbij de gemeenten de regionale opgaven bespreken. Op dit moment zijn er drie bestuurlijke tafels over bovenregionale thema’s waarin sectorale opgaven in samenhang worden besproken. Deze vorm kan worden uitgebreid door andere partijen uit te nodigen en door de agenda een strategischer karakter te geven en minder te richten op concrete projecten (Van Steensel 2014).

Provincies zijn sinds de decentralisatie verantwoordelijk voor het omgevingsbeleid, en zijn daarom het meest aangewezen bestuursorgaan om de regie te nemen in het keuzeproses. Ze kunnen daarvoor aansluiten bij de bestuurlijke tafels. Deze regie kunnen de provincies ook gezamenlijk voeren, vanuit de Stuurgroep Nationaal Landschap Groene Hart. Belangrijk is dat de regionale bestuurders de Rijksoverheid betrekken bij de ontwikkelingen in het Groene Hart, bijvoorbeeld vanwege de (inter)nationale doelstellingen van het behoud van een uniek Hollands landschap en de natuurwaarden, de kans om een substantiële uitstoot van CO₂ door veenoxidatie te vermijden, en haar systeemverantwoordelijkheid voor een goede ruimtelijke ordening en kwalitatief goede leefomgeving.

Voor alle partijen is er wat te winnen mits er gezamenlijk daadkrachtig bestuurlijk wordt opgetreden met het maken van keuzes op het ‘Groene Hart’-niveau. Een stok achter de deur is dat niets (aanvullends) doen ook een keuze is, die zal leiden tot verder olopende kosten en ongewenste maatschappelijke effecten.

Het huidige netwerk is vooral projectgericht, versnipperd en kent weinig regio

Complexiteit van belangen in het Groene Hart



Bron: PBL

Praten over de ontwikkeling met behoud voor kwaliteit van het Groene Hart gebeurt aan vele 'projecttafels' in verschillende samenstellingen (disciplines en partijen) en op verschillende bestuursniveaus (lokaal zowel als regionaal). Elke tafel heeft zijn eigen onderwerp en beslaat een deel van het Groene Hart. Het is een uitdaging om tot een goede mix van deelnemers te komen, die kennis en ervaring kunnen uitwisselen en tot nieuwe inzichten kunnen komen. Er zijn zoveel belangen en wensen dat van een bestuurder steeds vaker gevraagd wordt zich op te stellen als een onafhankelijke procesvoerder die aanstuurt op het maken van keuzes.

5.1 Dialoog in een complex netwerk

Al enkele decennia praten bestuurders, maatschappelijke partijen en wetenschappers over wat wel en niet mogelijk en gewenst is voor de ontwikkeling van het open, groene gebied midden in de Randstad. Een belangrijk probleem is dat het Groene Hart niet één bestuurlijk niveau kent én dat er niet daadkrachtig gezamenlijk wordt opgetreden bij het maken van keuzes voor een toekomstbestendig Groene Hart. De partijen vinden elkaar in wisselende coalities van al genoemde bestuurlijke of gesprekstafels. De gesprekken aan deze tafels zijn vaak sectoraal ingevuld en uitvoeringsgericht van karakter. Partijen zijn selectief in deelname en participeren vanuit het principe ‘ga ik erover of niet’, mede als gevolg van een herprioritering van hun taken door recente decentralisaties en bezuinigingen in het beleid. Bestuurders moeten echter wel rekening houden met de diversiteit aan groepen die elk hun eigen pad bewandelen. ‘Al die partijen kloppen apart bij de provincie aan’, verzucht een provinciebestuurder. Sturen op ruimtelijke ontwikkeling is complex. Het houdt tegenwoordig in dat er zowel maatwerk voor een bepaalde plek moet worden geleverd, als dat erop wordt gelet dat die ontwikkeling past in de potenties die het gebied heeft op verschillende schaal-niveaus: Groene Hart als geheel, de Randstad, Nederland en zelfs mondiaal. Het is met andere woorden schakelen tussen opgaven op het lokale en het bovenregionale niveau (Maessen 2013). Voorbeelden van vragen waar bestuurders voor staan: welke partijen zijn voor welke opgaven aan zet, aan welke knoppen kan worden gedraaid en hoe moeten de partijen zich opstellen om tot een succesrijke uitvoering te komen.

Is voor de ruimtelijke ontwikkeling in het Groene Hart bottom-up plannen de oplossing of is sturing van overheid nodig? Plannen via bottom-up initiatieven is de huidige trend. Sommige stakeholders betwijfelen of deze bottom-up planning wel zo gunstig is. Het openbaar bestuur heeft als taak om het algemene belang te dienen. Wie bekommert zich om het algemene belang als bestuurders louter volgend zijn? Bovendien, zo wordt gesteld, zou deze aanpak een zeker cliëntalisme in de hand kunnen werken. ‘Een hogere overheid, provincie of Rijk, moet de kwaliteit van het proces waarborgen. Want anders wint altijd het recht van de sterkste’, aldus een stakeholder. Andere critici stellen dat de overheid het politieke debat te veel ontwijkt. Politici willen volgens hen vooral rust in de tent tijdens hun regeerperiode, en bottom-up is voor hen de ideale manier om rust te krijgen.

In het Groene Hart zijn er veel partijen en belanghebbenden. Van bestuurders wordt steeds vaker gevraagd dat zij zich opstellen als onafhankelijk regisseur van een dialoog, dat zij goed luisteren naar alle belangen, dat zij sectorale grenzen durven te slechten met het maken van afwegingen tussen uiteenlopende belangen en dat zij aansturen op het doorhakken van knopen. Want ‘mooie plannen liggen er al genoeg’, zoals veel stakeholders verzuchten. ‘Het komt erop aan plannen werkelijk uit te voeren.’

5.2 Er valt iets te kiezen

Het is van belang om keuzes te maken die de bodemdalingopgave combineren met de andere opgaven in het Groene Hart, zoals het waarborgen van een veilige woonomgeving, behoud van het landschap en bieden van recreatiemogelijkheden. Lokale en regionale bestuurders, belangengroepen en bewoners tonen grote betrokkenheid bij de bodemdalingproblematiek. Ook zijn er signalen van een bredere maatschappelijke discussie over de kosten en baten van onder andere omgaan met bodemdaling (zoals de Tweede Kamer-motie Smaling). Bestuurders in het Groene Hart zijn aan zet het debat met gebiedspartners aan te gaan en zich sterk te maken voor een daadkrachtig bestuurlijk optreden. En er zijn daadkrachtige keuzes nodig. Niet overal in het Groene Hart kan en moet dezelfde ontwikkeling worden nagestreefd.

Voor de bewoners van het Groene Hart zijn er geschikte woningen nodig. Die kunnen worden gerealiseerd door nieuwbouwprojecten, maar bijvoorbeeld ook door herbestemming van kantoorpanden. Nieuwbouw gaat gepaard met grote kosten omdat bij de bouw rekening moet worden gehouden met de bodemdaling, en daarmee met bescherming tegen wateroverlast, verzakkingen en bodembeheer. Het is dan ook zaak de kosten van nieuwbouw af te wegen tegen die van herbestemming of herstructurering. Door nieuwbouw zoveel mogelijk te beperken kan ervoor worden gezorgd dat het overstromingsrisico op schade en slachtoffers niet toeneemt.

Het kenmerkende slagenlandschap van het Groene Hart wordt zeer gewaardeerd en zou behouden moeten blijven, menen vrijwel alle betrokkenen. Maar welke gebieden dan precies moeten worden beschermd, daar moet nog een keuze in worden gemaakt.

Voor het behoud van de gekozen iconische landschappen kan worden overwogen een Unesco-status aan te vragen. Andere locaties kunnen mogelijk goed combineren met onder andere extensieve landbouw, recreatie en waterberging in de buurt van de stad. Mede dankzij het aantrekkelijke landschap biedt het Groene Hart veel recreatiemogelijkheden. Er is al fors geïnvesteerd in het netwerk van fiets-, vaar- en wandelroutes. Daarnaast zijn er mogelijkheden om de bestaande attracties, zoals de plassen, te verbinden met dag- en overblijfrecreatie in de regio. In de gebieden nabij de stad zijn nog mogelijkheden om de recreatie te versterken, mogelijk in combinatie met groene diensten zoals waterberging en natuur.

Ten slotte zal de landbouw een belangrijke speler blijven in het landelijk gebied. Voor de boer die op de wereldmarkt blijft opereren zijn mogelijkheden om innovatief te zijn en tegelijk de bodemdaling te verminderen, onder andere door onderwaterdrainage of door te experimenteren met andere (natte) teelten.

5.3 Er moet wel worden gestuurd op dit keuzeproses

Kiezen is niet altijd makkelijk. Complicerende factor is vaak dat allerlei zaken met elkaar samenhangen in een bestaand systeem (zoals een watersysteem) en dat niet zomaar van nul af aan kan worden gestart. In het verleden is veel geïnvesteerd in infrastructuur en bedrijfsvoering. Dit leidt vaak tot zogenoemde ‘padafhankelijkheden’: in het verleden gemaakte keuzes bepalen mede de keuzes in het heden. Zo vergen investeringen van vroeger in een slappe, dalende veenbodem veel onderhoud. Zolang bestuurders dit onderhoud blijven verzorgen, zullen gebruikers hun activiteiten niet veranderen, waardoor bestuurders voor steeds toenemende kostenposten staan. Een ander voorbeeld: een karrenpad wordt een verharde weg, de verharde weg wordt geasfalteerd, de geasfalteerde weg wordt verbreed om het mogelijk te maken dat er zwaardere landbouwmachines over rijden. En als gevolg hiervan klinkt het veen verder in. Uit een kosten-batenanalyse van het PBL (2015) blijkt dat een keuze voor doorgaan op de huidige weg van omgaan met bodemdaling een keuze is met een van de duurste consequenties. Bovendien is het een keuze die tot verlies leidt van landschappelijke kenmerken en kwaliteiten.

Hoe kunnen bestuurders het beste een keuze maken voor de kwaliteiten die zij samen met stakeholders in een bepaald gebied willen nastreven? En hoe kunnen ze alle partijen een perspectief bieden voor verdere ontwikkeling van het gedeelde gewaardeerde leefgebied?

1. Stuur met behulp van een stip aan de horizon, zorg voor differentiatie en kennisdeling

Het Groene Hart gaat iedereen aan. Een oproep voor een nieuwe gezamenlijke visie lijkt hiermee gerechtvaardigd, maar wordt nog niet omarmd. Toch vragen diezelfde stakeholders wel van bestuurders om een perspectief, een stip op de horizon, waarbinnen zij hun initiatieven kunnen vormgeven. De uitdaging voor bestuurders is aan alle gebiedspartijen een ontwikkelingsrichting te bieden, zonder daarvoor de weg er naar toe en het tijdspad al uitgestippeld te hebben. Sturen en loslaten tegelijk dus. Stuur met oog voor differentiatie, maatwerk en experimenteeruimte. Een stip aan de horizon zetten voor het Groene Hart als samenhangend gebied, wil niet zeggen dat er generiek beleid moet komen voor het hele Groene Hart. Uniforme oplossingen die voor het gehele Groene Hart gelden, zijn er niet. De gedeelde opgaven verschillen lokaal teveel van zwaarte en bovendien zijn er lokaal vaak aanvullende opgaven. In het ene gebied vormen bodemdaling en wateroverlast een groot probleem. Maatwerk is geboden. In andere gebieden leiden deze fenomenen juist tot een enorme kans voor recreatie of voor innovatie in de landbouw.

Veel keuzes die in het verleden werden gemaakt, waren gericht op het behouden en faciliteren van *alle* bestaande functies in een (deel)gebied. De uitdaging voor bestuurders en betrokkenen is nu om te benoemen welke kwaliteiten in welk (deel) gebied het beste tot hun recht komen, welke functies waar in het Groene Hart versterkt en ontwikkeld moeten worden en hoe die kwaliteiten passen bij de genoemde stip aan de horizon voor het Groene Hart als geheel.

Per deelgebied kunnen weliswaar keuzes gemaakt worden over behoud dan wel ontwikkeling van het landschap, maar de uitvoering is niet altijd urgent. Dit geldt voor veel bodemdalingsgevoelige gebieden. Door te focussen op gebieden waar de bodemdalingsproblematiek nu al groot is (bijvoorbeeld in de door de provincie Zuid-Holland aangewezen 'knikpuntgebieden'), neemt het besef van urgentie en draagvlak voor maatregelen bij de gebiedspartners toe. In deze gebieden kan ervaring worden opgedaan met de effecten van de daar al onvermijdelijke ingrepen en een gezamenlijke integrale aanpak van de gebiedsopgaven. Dit is maatwerk, immers per definitie afgestemd op specifieke plaatselijke condities. Kleinschalig experimenteren kan een interessante manier zijn om innovatief en toch behoedzaam te besturen. Partijen in het Groene Hart, met name in de veengebieden, hebben reeds vele malen te maken gehad met gebiedsprocessen, zoals het MIRT-programma Westelijk veenweidegebied en het programma rondom bevolkingskrimp. Kennis en ervaring is er dus genoeg in het veld. Het wiel hoeft niet altijd en overal opnieuw uitgevonden te worden. Met een goed systeem van monitoren en kennisdeling kunnen bestuurders en gebiedspartners leren hoe een transitie in een (deel)gebied het beste kan worden ingezet. De door de Stuurgroep samen met kennis- en belangenpartijen opgezette monitor Kwaliteitsatlas, de ontwerpateliers en het Veenweide InnovatieCentrum (VIC) kunnen hierin een goede coördinerende rol spelen.

2. Benoem één regisseur voor het Groene Hart als geheel

Welke rol hebben bestuurders van decentrale overheden in het proces? Steeds meer wordt van bestuurders verwacht dat zij maatschappelijke voorkeuren kunnen vertalen in beleid dat burgers in staat stelt zelf te handelen en dat aansluit bij burgerinitiatieven. De decentrale overheid is dan facilitator voor experimenteren, leren en opschalen. Dit vraagt een niet-traditionele opstelling en aanvullende competenties van bestuurders, politici en ambtenaren (Lupi 2014; NSOB en PBL 2014). Ondanks deze ontwikkelingen blijven ook burgers vaak nog hangen in de traditionele reflex vooral naar de overheid te kijken als ze iets te wensen hebben.

Kiezen betekent dat bestaande waarden en oude gewoonten moeten worden loslaten voor een hoger doel. Dit vraagt tevens om een regisseur, die er mede voor zorgdraagt dat de diverse standpunten worden gehoord en erop aanstuurt dat partijen gezamenlijk een beeld krijgen van de mogelijke keuzes en wat die betekenen voor een breed palet aan waarden, zoals leefbaarheid, economisch functioneren, omgevingskwaliteit, veiligheid en gezondheid.

Binnen de huidige beleidscontext is de provincie – sinds de decentralisatie verantwoordelijk voor het omgevingsbeleid – de meest aangewezen partij om deze regierol op te pakken, wat ook al eerder is opgemerkt door een Visitatiecommissie ILG (IPO 2005). Aangezien het Groene Hart zich echter over de provincies Utrecht, Zuid-Holland en Noord-Holland uitstrekt, is het goed denkbaar deze regierol te beleggen bij het bestaande bestuursorgaan Stuurgroep Nationaal Landschap Groene Hart (waar provincies, gemeenten en waterschappen in vertegenwoordigd zijn) en die stuurgroep mandaat te geven. Regie betekent hierbij niet per se dat de inhoudelijke knoop door de regisserende partij wordt doorgemaakt. Belangrijkste taak is dat de regisserende partij de

dialogo op strategisch niveau tussen de belanghebbende gebiedspartijen stimuleert en er op aanstuurt dát er een knoop wordt doorgehakt. De door de huidige Stuurgroep in het leven geroepen bestuurlijke strategische tafels met gemeenten zijn hiervoor een goed initiatief.

3. Betrek het Rijk bij de nationale opgaven in het gebied: reductie van CO₂, en stimuleren van het economische vestigingsklimaat met behoud van een iconisch landschap

Hoewel het nationale omgevingsbeleid sinds 2010 door de Rijksoverheid is gedecentraliseerd naar provincies, gemeenten en waterschappen, liggen niet alle vraagstukken in het Groene Hart louter op het bordje van de regionale overheden. Het Rijk heeft een aantal nationale opgaven geformuleerd in de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (2012) waarvoor het resultaatverantwoordelijkheid draagt en die (ook) binnen het Groene Hart spelen. Het betreft onder andere het versterken van het economische vestigingsklimaat van de Randstad, het bewaken van internationale natuur-, water- en duurzaamheidsdoelen, en het waarborgen van een klimaatbestendig Nederland via het Deltaprogramma. Op grond van de nieuwe Omgevingswet, die in 2018 van kracht zal worden, is het Rijk daarnaast verantwoordelijk voor het bieden van een systeem van goede ruimtelijke ordening en een kwalitatief goede leefomgeving. Alleen al daarom kan het Rijk een toegevoegde waarde bieden op het bestuurlijk niveau van het Groene Hart (zie ook PBL 2013) en ligt het voor de hand een plaats voor een vertegenwoordiger van de Rijksoverheid te reserveren aan de strategische bestuurstafels.

Regionale overheden zouden vooral een beroep kunnen doen op de Rijksoverheid als het gaat om de volgende opgaven van de veengebieden in het Groene Hart:

- de reductie van de uitstoot van CO₂ als gevolg van oxidatie van het veen,
- het behoud van het slagenlandschap als nationaal cultureel erfgoed in het Groene Hart,
- het versterken van ‘ontwikkelen met kwaliteit’ in het Groene Hart-landschap om een aantrekkelijk (inter)nationaal economisch vestigingsklimaat te bieden.

Provincies kunnen het Rijk aanbieden om de CO₂-uitstoot door veenoxidatie met 30 tot 50 procent te verminderen. Dit is mogelijk door een combinatie van innovatieve technieken in de landbouwpraktijk toe te passen (zoals sturen met water en onderwaterdrainage), maar ook door combinaties te maken met landschapsbehoud. Een mogelijke optie is ook om het waterpeil te verhogen op plaatsen waar het slagenlandschap bij uitstek kan worden beschermd of waar waterberging een effectieve manier is om wateroverlast tegen te gaan. Er is immers een lineair verband tussen een hoger waterpeil en de reductie van CO₂-uitstoot: hoe hoger het peil, hoe minder oxidatie en hoe minder de uitstoot.

Het Rijk kan het reeds aanwezige initiatief van regionale partijen in het Groene Hart ondersteunen om het typische Hollandse landschap meer status te geven voor behoud door het voor te dragen voor de Unesco-werelderfgoedlijst. De veenverkavelingen zijn immers internationaal zeldzaam en zouden goed kunnen worden gepositioneerd als

Dutch landscape; een icoon van het Nederlandse ‘Deltadenken’. Een aanvraag is inmiddels in voorbereiding. Overigens is niet overal in de veengebieden de waarde even hoog. Selectiviteit op basis van nadere detailstudie over uniekheid en waarde in relatie tot andere opgaven in het gebied is in deze zeker gewenst. Inmiddels zijn de eerste stappen voor de statusaanvraag gezet, ondersteund door de Stuurgroep.

Ten slotte kan het Rijk in meer faciliterende zin een toegevoegde waarde bieden aan de gebiedspartners in hun zoektocht naar slimme combinatiemogelijkheden van opgaven van natuur, landschap met andere landelijke opgaven. Zo zou het Rijk zijn College van Rijksadviseurs kunnen inzetten om samen met gebiedspartijen tot kansrijke oplossingen te komen voor bijvoorbeeld de herbestemming van leegstaand vastgoed en ‘natuurinclusief bouwen’. Bundeling van specialistische expertise met meer praktijkgerichte kennis en kunde kan tot verrassende nieuwe oplossingen leiden voor zowel het Rijk als de regionale partners. Iedereen in het Groene Hart kan hier baat bij hebben.

Literatuur

- Abrahamse, J.E., M. Kosian & E. Schmitz (2012), *Atlas Amstelland. Biografie van een landschap*. Bussum: Thoth.
- Alterra Innovatienetwerk (2014), *Vrijkomende agrarische bebouwing in het landelijk gebied*. Wageningen: WUR/Alterra.
- Berkers Advies (2015), *Groene Hart monitor*. Utrecht: Stuurgroep Nationale Landschap Groene Hart
- Blerck, H. van & H. Harsema (red.) (2008), *Canon van het Landschap*. Wageningen: Uitgeverij Blauwdruk.
- Borger, G.J. (2003), *Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap*. Utrecht: Matrijs.
- Bruijn, H. de (2015) 'Onze politici ontberen visie - gelukkig maar', *Trouw*, 5-01-2015.
- Bruijn, K.M. de, F. Klijn, B. van de Pas & C.T.J. Slager (2015), *Flood fatality hazard and flood damage hazard: combining multiple hazard characteristics into meaningful maps for spatial planning*. Delft: Deltares (te verschijnen).
- CBS & PBL (2014), 'Regionale bevolkings- en huishoudensprognoses', www.pbl.nl/themasites/regionale-bevolkingsprognose. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- ECN & PBL (2015), *Nationale Energieverkenning 2014*. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
- Farjon, J.M.J., G.H.P. Dirx, A.J.M. Koomen, J.A.J. Vervloet & G.W. Lammers (2001), *Neder-landschap Internationaal: de internationale betekenis van het Nederlandse landschap op kaart*. Wageningen: Alterra Wageningen UR.
- Feddes, F. (2014), *1000 jaar Amsterdam. Ruimtelijke geschiedenis van een wonderbaarlijke stad*. Bussum, Uitgeverij THOTH.
- Financieel Dagblad (2014), 'Gemeenten bepleiten nationale strategie tegen bodemdaling', *Financieel Dagblad*, 31-07-2014.
- Groot, H. de, G. Marlet, C. Teulings & W. Vermeulen (2010), *Stad en land*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Haartsen, A. (2012), 'Beeld van een duizendjarige. Karakteristiek van het hedendaags veenweidelandschap', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 30 (1): 3-14.
- Havermans, O. (2014), 'Bodemdaling. Help, de straat zakt steeds verder weg', *Trouw*, 21-08-2015.
- HDSR & Provincies Utrecht en Zuid Holland (2014), *Toekomstverkenning Bodemdaling. Eindrapport fase 1*. Houten: Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.
- Hollander, K. & S. Musterd (2010), 'De ene krimp is de andere niet', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 3: 44-47.
- Huizer, M. (2013), 'Things you must see in Holland', www.reishonger.nl.
- IPO (2005), *Kansen verzilveren. Eindrapport Visitatiecommissie Investeringsbudget Landelijk Gebied*. Den Haag: InterProvinciaalOverleg.

- KNMI (2014), *Klimaatscenario's voor Nederland*. De Bilt: KNMI.
- Kwakernaak, C. & P. Dauvellier (2007), 'Ruimte, water en klimaat in het Groene Hart', *H₂O*, 22: 20-22.
- LEI (2009), *Boeren in het Groene Hart. Kansen voor de agrosector*. Wageningen, WUR/LEI.
- Lupi, T. (2014), *Burgerinitiatief in krimpgebieden: cultuuromslag bij overheden, bewoners en bedrijven nodig*. Den Haag: Platform 31.
- Maessen, P. (2013), *De PolderMetropool. Wat iedereen moet weten over de Randstad*. Rotterdam: Nul10 en NAi uitgevers.
- NSOB & PBL (2014), *Leren door doen. Overheidsparticipatie in een energieke samenleving*. Den Haag: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur/Planbureau voor de Leefomgeving.
- Pas, B. van der, K. Slager, K. de Bruijn & F. Klijn (2012), *Overstromingsrisicozonering. Fase 1 en 2: Het identificeren van overstromingsgevaarzones*. Delft: Deltares.
- Pas, B. van der, K. Slager, K. de Bruijn, F. Klijn & N. Pieterse (2011), *Overstromingsrisicozonering. Fase 1: Methode voor het identificeren van overstromingsgevaarzones*. Delft/Den Haag: Deltares/PBL.
- PBL (2009), *Overstromingsrisicozonering in Nederland. Hoe in de ruimtelijke ordening met overstromingsrisico's kan worden omgegaan*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2011), *De energieke samenleving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2012), *Een delta in beweging. Bouwstenen voor een klimaatbestendige ontwikkeling van Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2013), *Kennis maken met decentrale overheden, Een verkennende studie naar de strategische kennisbehoefte van provincies, gemeenten en waterschappen in samenhang met de decentralisatie van het omgevingsbeleid*. Den Haag, Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2014a), *Bereikbaarheid verbeeld. 14 infographics over mobiliteit, infrastructuur en de stad*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2014b), *De Nederlandse bevolking in beeld. Verleden heden toekomst. 24 infographics op basis van de CBS/PBL-regionale bevolkings- en huishoudensprognoses*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2014c), *De toekomst is nú. Balans van de Leefomgeving 2014*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2014d), *Kiezen en delen. Strategieën voor een betere afstemming tussen verstedelijking en infrastructuur*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2014e), 'Openheid van werelderfgoed 2013', *Compendium voor de Leefomgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- PBL (2015), *Bodemdaling laagveen in Nederland*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving (te verschijnen).
- Rabobank (2012), *Een kloppend Groen Hart, een krachtig Groen Hart!* Utrecht: Rabobank Nederland.
- Raspe, O. & F. van Dongen (2013), *Werken aan de concurrentiekracht van Nederlandse regio's*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Republiek Hostermeerpolder (2015), 'Republiek Horstermeerpolder bij staatsgreep uitgeroepen op 17 februari 2010', republiekhorstermeerpolder.blogspot.nl.

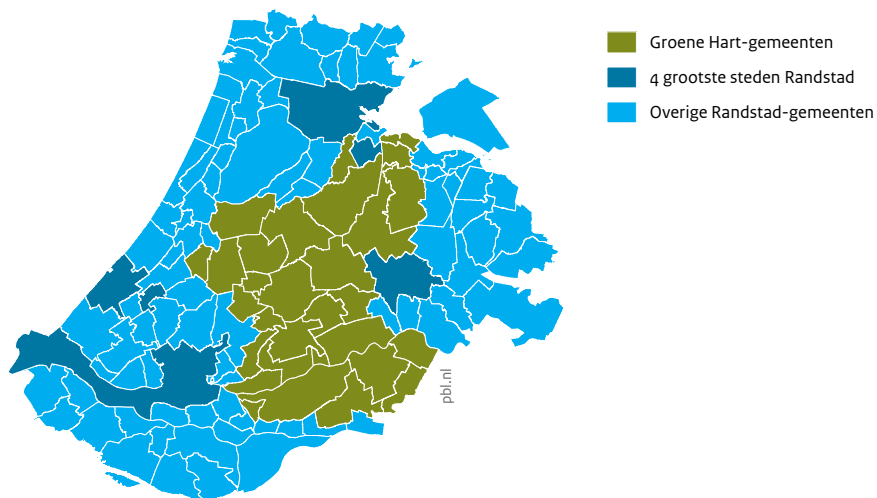
- Rienks, W.A., A.L. Gerritsen & W.J.H. Meulenkamp (2002), *Behoud veenweidegebied. Een ruimtelijke verkenning*. Alterra rapport 563. Wageningen: WUR/Alterra.
- Ruimtelijk Planbureau (2005), *Het gedeelde land van de Randstad. Ontwikkeling en toekomst van het Groene Hart*. Rotterdam/Den Haag: NAI uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.
- Schreijer, M., S.J. Komen, M. Poort, E. Vingerhoed & N. Ney (2012), *Een Deltavisie voor Hollands Noorderkwartier. Noord-Holland voorbereid op klimaatverandering. Basisdocument*. Heerhugowaard: Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier.
- SOVON (2014), 'Opvallend veel Grote Zilverreigers', www.sovon.nl. Nijmegen: SOVON.
- Stafleu, J., D. Maljers, F.S. Busschers, J.L. Gunnink, J. Schokker, R.M. Dambrink, H.J. Hummelman & M.L. Schijf (2013), *Geotop modellering*. TNO 2012 R10991. Utrecht: TNO.
- Steensel, P. van (2014). *Reflectie op indeling/onderwerpen Bestuurlijke Strategische Tafels in de kern van het Groene Hart*. Utrecht, Programmabureau Groene Hart.
- Stichting Groene Hart (2014), 'Kwaliteitsatlas', www.kwaliteitsatlas.nl. Gouda: Stichting Groene Hart.
- Stohr, J. & F. Wigman (2014), 'Gebiedsgerichte samenwerking', www.bro.nl. Boxtel: BRO.
- Stuurgroep Nationaal landschap Groene Hart i.o. (2013), *Effectenmonitor 2012, voortgangsrapportage 2011. Groene Hart en Westelijke Veenweiden*. Utrecht: Stuurgroep Groene Hart i.o.
- Stuurgroep Nationaal Landschap Groene Hart (2013), *Aanpak voor een mooi én vitaal Groene Hart 2013-2015*. Utrecht, Stuurgroep Nationale Landschap Groene Hart.
- Stuurgroep Nationaal Landschap Groene Hart (2015), *Factsheet Nationaal Landschap Groene Hart*. Utrecht, Stuurgroep Nationale Landschap Groene Hart.
- Tuijl, M. van & T. Bergvoet (2014), 'Op zoek naar een andere schaal', Ruimtevolk/blogs.
- Unesco (2015), 'World Heritage List', whc.unesco.org.
- Vereniging Deltametropool (2014), *Veenweidegebied van de Deltametropool. Metropolitaan landschap in ontwikkeling*. In samenwerking met RCE en DS Landschapsarchitecten. Rotterdam: Vereniging Deltametropool.
- Vervloet, J.A.J. (1998), 'Landsheerlijke venen: het cope-ontginningslandschap' *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 3: 150-163.
- Weber, H. (2014), 'Stoer stelling nemen', www.stuurgroepgroenehart.nl. Utrecht, Stuurgroep Nationale Landschap Groene Hart.
- Windt, van der, H.J. (1995), *En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990*. Meppel/Amsterdam, Uitgeverij Boom.
- Woostenberg, M. (2009), *Waarheen met het veen. Kennis voor keuzes in het westelijk veenweidegebied*. Wageningen: Uitgeverij Landwerk.
- Wouden, R. van der, et al. (2015), *De ruimtelijke metamorfose van Nederland 1988-2015*. Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/Planbureau voor de Leefomgeving.
- Zomeran, K. van (2008), *De bewoonde wereld. Een bloemlezing uit ons landschap*. Utrecht: De Arbeiderspers.

Verantwoording

Indeling gebieden

In deze studie is voor de statistieken van het Groene Hart uitgegaan van de gemeenten die in 2013 met meer dan 60 procent van hun grondgebied binnen de (oude) Groene Hart-rijkscontour (van 2010) liggen; dit waren in 2013 28 gemeenten.

Selectie gemeenten in het Groene Hart en de Randstad



Bron: PBL

Deelnemers joint fact finding-workshops mei en juli 2014

Deelnemers

Bert de Groot
Ko Droogers
Erik Broeke
Welmoed Visser
Henk van Hardeveld
Dolf Kern
Nils den Besten
Erik Jansen

Conny Raijmaekers
Isolde Somsen
Arne Bac
John Spelt
Allard van Leerdam
Theo Vogelzang
Martine van Eldik
Henk Boele

Organisatie

Agrariër
ANWB
Gemeente Stichtse Vecht
Gemeente Woerden
Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden
Hoogheemraadschap van Rijnland
LTO Noord
Programmabureau Groene Hart/Veenweide
Innovatie Centrum
Provincie Utrecht
Provincie Zuid-Holland
Rabobank
Rabobank
Staatsbosbeheer
Stichting Groene Hart
Stichting Mooi Goudriaan
Veelzijdig Boerenland

Gastvoorzitters

Wim Dijkman
Christiaan van der Kamp

CLM Onderzoek en Advies
Gemeente Bodegraven-Reeuwijk / Stuurgroep Groene Hart

Organisatie

Marjolein Friele
Nico Pieterse
Leo Pols
Lia van den Broek
Hiddo Huitzing
Marjan Slob

Programmabureau Groene Hart
Planbureau voor de Leefomgeving
Planbureau voor de Leefomgeving
Planbureau voor de Leefomgeving
Planbureau voor de Leefomgeving
Extern auteur

Deelnemers Groene Hart-workshops januari 2015

Thema: Water, Bodem en Gebruik

Welmoed Visser
Marco van Schaik
Dolf Kern
Jan Oostdam
Theo Vogelzang
Andries Middag
Ad Stavenuijter
Martin van der Lee

Gemeente Woerden
HDSR
Hoogheemraadschap van Rijnland
Hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard
LEI, Stichting Groene Hart
LTO Noord
Provincie Noord-Holland
Provincie Utrecht

Jan Strijker	Provincie Zuid-Holland
Ben Fisser	Provincie Zuid-Holland
Merten Nefs	Vereniging Deltametropool
Marjolein Friele	Programmabureau Groene Hart
Rob Berkers	Programmabureau Groene Hart/ Berkers Advies

Thema: Ontwikkelen met Groene Hart kwaliteit

Wietse Bruinsma	Gemeente Bodegraven- Reeuwijk
Hans Voorn	Kameryck
Jolanda van Looij	Landschap erfgoed Utrecht
Annelies Camping	Provincie Utrecht
Esjmund Hinborg	Provincie Zuid-Holland
Sjoerd Veerman	Stichting Groene Hart
Marlies Feringa	Programmabureau Groene Hart
Benedikte Lampe	Programmabureau Groene Hart

Thema: Kansen voor Recreatie en Toerisme

Ko Droogers	ANWB
Jaap Brouwer	Aquapunctuur/ Investeringsagenda Hollandse Plassen
Jan Kragt	Gemeente Zoetermeer
Alex Kok	Merken Marketing (website Groene Hart)
Marijn Bos	Provincie Noord-Holland
Wietse Visser	Provincie Utrecht
Sjef Verbaanderd	Provincie Zuid-Holland
Jan Kooijman	Stichting Groene Hart, Kloppend Hart
Johan Mellegers	Stichting Werelderfgoed Kinderdijk (SWEK)
Hans Hillebrand	STIRR
John de Hoon	Vogelpark Avifauna
Gerard Agterberg	Programmabureau Groene Hart

Planbureau voor de Leefomgeving

Postadres
Postbus 30314
2500 GH Den Haag

Bezoekadres
Oranjevuitensingel 6
2511 VE Den Haag
T +31 (0)70 3288700

www.pbl.nl
[@leefomgeving](https://twitter.com/leefomgeving)

Juni 2015

